

תרבות אתנית ומציאות פוליטית: המקרה היהודי

התרבות של קבוצה אתנית היא המשקע הנותר ממהלך ההיסטוריה שלה והיא משפיעה על אופן ההתנהגות של חברי הקבוצה בהווה. היחס בין התרבות לנסיבות החיים של הקבוצה הוא דו-כיווני: התרבות מתגבשת ומשתנה בתגובה על הנסיבות המציאותיות, ומצד שני ההתגבשות הזו משפיעה על המציאות. אולם אין סימטריה בין שני כיווני ההשפעה: התרבות מושפעת בעיקר מגורמים אשר מתמידים במשך תקופה ארוכה, אך ההשפעה של התרבות על המציאות (כאשר זו שונה מהותית מן המציאות שבה התרבות התגבשה) מתמידה במשך תקופה קצרה יותר. התרבות האתנית יציבה יחסית לשינויים נסיבתיים קצרי מועד, אבל היא משתנה בהדרגה ככל שנסיבות אלו מתמידות.

המקרה של ההיסטוריה היהודית בדורות האחרונים מצביע על כך שהתקופה המספיקה לשינוי משמעותי בתרבות האתנית יכולה להיות קצרה יחסית – בסדר גודל של עשורים בודדים – בתנאי שמדובר בשינוי נסיבות רדיקאלי מספיק. ההיסטוריה המוכרת לנו מאוד של ההתיישבות הציונית בפלסטינה והתפתחות מדינת ישראל מספקת אפשרות נוחה לבחון את ההשפעה הדדית שבין תרבות אתנית לבין מציאות פוליטית. מקובל לייחס אספקטים שונים במציאות הפוליטית הישראלית לתרבות האתנית היהודית, אך ההיסטוריה של הציונות מאפשרת לנו לבחון את האופן שבה משתנה התרבות האתנית כתוצאה מן המציאות הפוליטית.

לימוד והשכלה

המרכזיות של הלימוד לשמו וההשכלה הרחבה (קרי: החורגת מהכשרה מקצועית) בתרבות היהודית מזוהים בדרך כלל כמאפיינים חשובים של התרבות הזו.¹ המרכזיות של הלימוד בתרבות היהודית המסורתית מתבטאת באופן המובהק ביותר בזמן הרב יחסית שהוקדש ללימוד במהלך החיים של כלל חברי הקהילה היהודית. הלימוד היהודי המסורתי לא כוון לתכליות שמעבר ללימוד עצמו אלא להעשרת הקיום של הלומד בתוכן השכלתי. היחס של התרבות היהודית להשכלה משתקף במעמד הגבוה לו זכו המתמידים בלימוד ("המשכילים") והעוסקים בהוראה. המאפיינים הללו נשמרו עם המעבר לתקופה המודרנית ועם השתנות תכני ההשכלה מתכנים דתיים לתכנים חילוניים.

המציאות הפוליטית שנוצרה בישוב היהודי בפלסטינה ולאחר מכן במדינת ישראל הביאה לשינוי במאפיינים הנ"ל. התובענות של הפרויקט הלאומי, אשר באה לידי ביטוי בעשרות שנים של גיוס כל המשאבים (הנפשיים והפיזיים) לטובת מטרות שהוצגו כקיומיות ודחופות, הביאה להזנחה כמעט מוחלטת של הלימוד לשמו ושל ההשכלה כשלעצמה. הדגש התרבותי עבר מהשכלה לביצועים, והלימוד הצטמצם לתכנים שעשויים להועיל לשיפור הביצועים: הדגש הזה משתקף במושגים כגון "אנשי מעשה", "ביצועים", "תכלס", ו"מבחן התוצאה" אשר סימנו את הנורמה הרצויה בתקופות שונות.

תהליך הירידה במעמד הלימוד וההשכלה היה הדרגתי. עד למלחמת ששת הימים נהנו הלימוד וההשכלה מתמיכה מוסדית וחברתית משום שנחוו כמשרתים את המטרות הלאומיות. דברים אלו חלים לא רק על החינוך וההשכלה המדעית והטכנולוגית אלא גם על ההשכלה הגבוהה במדעי החברה והרוח. יש להדגיש שתמיכה זאת לא נבעה מאהבת דעת לשמה ו/או אמונה בתרומתה לעושרו האינטלקטואלי של היחיד, אלא מאמונה בתועלת של ההשכלה לפרויקט הלאומי ובחיוניותה לפרויקט זה. מלחמת ששת-הימים רופפה את תחושת

¹ טענה זאת תקפה הן לגבי התקופה המודרנית והן לגבי התקופה הטרומ-מודרנית, למרות שתכני הלימוד וההשכלה השתנו עם שינוי התקופות.

חוסר הביטחון הקיומי של המדינה ואת המגויסות לפרויקט הלאומי. בשלב זה, נוצרה אפשרות לחזרה אל המסורת של עידוד הלימוד וההשכלה, אלא שעליית האידיאולוגיה הניאו-ליברלית שימרה את הגישה האינסטרומנטלית להשכלה ועודדה תועלתניות ותכליתיות (מסוג אחר: אינדיבידואלית).

במציאות הנוכחית, נתפס הלימוד כאמצעי למטרות אחרות, שהן ולא הוא זכות לעידוד. ההשכלה הכללית נתפסת כמוצר מותרות שאינו רלוונטי לקיום הממשי. כפועל יוצא מכך, ההוראה נתפסת כחינוך, הכנה ו/או הכשרה לדבר אחר. מערכת החינוך לגיל הילדות נתפסת בעיקר כשמרטף אשר מאפשר להורים לצאת לעבודה, ומערכת החינוך לגיל ההתבגרות נתפסת כמכינה את הנוער לשירות צבאי ולכניסה לשוק העבודה. גם האוניברסיטאות והמכללות נתפסות כמוסדות להכשרה מקצועית, ולא כמוסדות של לימוד והעשרה אינטלקטואלית. המעמד החברתי הגבוה שהיה בעבר מנת חלקם של המשכילים, שמור כיום ל"מצליחנים" ובעיקר לאלו המצליחים בפעילויות אשר ניתנות למדידה (כגון יזמים עסקיים שהצלחתם נמדדת בדולרים), ומעמדו החברתי של מקצוע ההוראה הינו ירוד.

היחס לכוח: מרתיעה להתמוגגות

רתיעה מכוח והתייחסות אירונית² אליו איפיינה את התרבות היהודית עד לפני כמאה שנה. הרתיעה מן הכוח הייתה טבעית למצב ההיסטורי שבו הכוח לא היה נחלת הקהילה היהודית אלא היה בידי כוחות חברתיים ופוליטיים שאימו עליה.³ גם האירוניה יכולה להיות מוסברת כתגובת נגד של החלש. אלא שההתייחסות הללו נתפסו בטעות כאופייניות לתרבות היהודית וכבלתי תלויות בנסיבות היסטוריות מסוימות. מפרספקטיבה של ההווה, התפיסה המוטעית הזאת נראית ממש נאיבית.

התרבות העברית שנוצרה במאה העשרים עשתה ניסיון מודע להתנער מן הרתיעה היהודית מכל הקשור בגופניות, ובפרט מכוח פיזי. המציאות של סכסוך לאומי חיזקה את המהפך הזה, וחייבה בנייה של מיתוסי-גבורה קדומים ומודרניים. הכמיהה לכוח נהפכה לצורך פוליטי, והמציאות (כולל הטראומה של השואה) עוררה חרדות ישנות שהוכחו בתוקפנות. מאן צמח, לדעתו, גם חוסר האמפטיה כלפי החלש בין אם הוא קורבן השואה או קורבן הנכבה.⁴

מלחמת ששת הימים הביאה לתפנית נוספת ביחס לכוח: מיחס דו-ערכי לכוח וקבלתו ככורח בל יגונה לצורך הפרויקט הלאומי, הוא הפך למושא של התמוגגות. שורה של חצאי-כישלונות צבאיים לא פגעו ביחס החיובי אל הכוח, אלא יצרו תסכול מחוסר ההצלחה (בהפעלתו) והשתוקקות להצליח יותר בפעם הבאה. רוב גדול של הציבור היהודי במדינת ישראל לא רואה כל פסול עקרוני בהפעלה של כוח, בתנאי שתהא מוצלחת, וחלקו אף סוגד לה.

המהפך התרבותי ביחס אל הכוח קשור באופן הדוק לקיום המדינה: הריבונות היא המאפשרת הפעלה של כוח. גם המעבר ממצב של חולשה למצב של עוצמה מציג את

² בין יהודי גרמניה בשנות העשרים של המאה העשרים נפוצה הייתה הבדיחה שעל פיה נאמר במקרא "ואבשלום עשה מרכבה וחמשת אלפים גיבורי ישראל רצים לפניו לשומר" ועל השאלה מדוע נחוצים חמשת אלפים גיבורים לשמור על אבשלום ניתנה התשובה שאלו גיבורי ישראל. אגב, המקור (שמואל ב, פרק ט"ו, פסוק ב) אומר "וַיַּעַשׂ לוֹ אֲבִישָׁלוֹם מִרְכָּבָה וְסָסִים וְחֲמִשִּׁים אִישׁ רָצִים לְפָנָיו" והפירוש המקובל הוא שהמשמעות היא אימוץ הנורמה של מלכי קדם (באזור).

³ תחושת האיום התמידה במשך יותר מאלפיים שנה: החל מן הממלכות הישראליות/יהודיות שהיו מאוימות תדיר על ידי מעצמות אזוריות, דרך הקיום בחסות שליטים נוצרים או מוסלמים בימי הביניים, ועד להתערערות הקיום היהודי – בעיקר במזרח אירופה -- בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים עקב עליית הלאומנות האתנית.

⁴ חסך ביכולת לאמפטיה (עם הצד המובס) גם מסביר, ולו באופן חלקי, את הכחשת המשמעות של "מלחמת העצמאות" לגבי העם הפלסטיני (קרי: הנכבה). הסבר נוסף הוא הרצון להימנע מדיון בשאלת הצדק של האסטרטגיה הציונית ביחס לתושבים הפלסטינים ובתוצאות של אסטרטגיה זו.

הכוחניות כאופציה ריאלית. כמובן שקיום של אופציות אינו מחייב את מימושן, אבל נראה שהיחס לאופציות השונות נקבע יותר ע"י המציאות הפוליטית של העשורים האחרונים והתרבות שהיא יצרה מאשר ע"י המורשת התרבותית העתיקה.

היחס לצדק ומוסר: ממחויבות למס שפתיים

המהפך ביחס לכוח כרוך במהפך רחב יותר ביחס לצדק ולמוסר. בעוד שהחזקים קובעים מה "צודק" ומה "מוסרי", הרי שהצדק והמוסר האמתיים הם מפלטם של החלשים. החזקים יכולים לתמוך בצדק ובמוסר, וזו למעשה חובתם המוסרית (אשר מממשת באופן שלם יותר את אנושיותם), אלא שהחלשים הם הנשכרים באופן ישיר מן הצדק והמוסר.

התרבות היהודית הרבתה לדון בשאלות של צדק ומוסר, אלא שרוב הזמן (ז"א משלהי העת העתיקה ועד לתקופה המודרנית) הצטמצמו אפשרויות המימוש של הדיונים הללו ליחסים בין חברי הקהילה המקומית. במצב קהילתי כזה, ובפרט כאשר ריבונות הקהילה מוגבלת ע"י שלטון חיצוני, התנגשויות בין צדק ומוסר לבין מהלך החיים הרגיל (בקהילה קטנה) הינן נדירות. התופעה המעניינת יותר היא השותפות של יהודים רבים בתנועות שחרור מתקדמות במזרח אירופה ובארה"ב החל משלהי המאה התשע עשרה ועד לעשורים האחרונים של המאה העשרים (ראו "אוניברסליות או הסתגרות" בהמשך).

ביישוב היהודי בפלסטינה ולאחר מכן במדינת ישראל (בעיקר בעשור הראשון לקיומה) נשמעו דיבורים רבים על חזון הנביאים והמורשת המוסרית של העם היהודי. למרות שרבים מן הדוברים (ובעיקר השומעים) היו כנים, הרי שהדיבורים הללו לא הדריכו בדרך כלל את הפוליטיקה הציונית. הצדקת הכורח שניתנה לכמה מן העוולות החמורות יותר בתקופת הקמת המדינה, אינה עומדת במבחן הסבירות כאשר משתמשים בה להצדקת עוולות מאוחרות יותר.⁵

בהתחלה שימשו הדיונים ביחס ל"צדקת דרכינו" (קרי: הצדקת פעולות הממשלה הישראלית) כאמצעי להשקטת מצפוננו של "הציבור הנאור" (קרי: מס שפתיים) וכסחורת יצוא אל "גויי הים" (קרי: "העולם המערבי"). במהלך הזמן התייתר הצורך להשקיט את המצפון, ושאלת המוסר והצדק של פעולות הממשלה נעלמה כמעט כליל מהזירה הציבורית בישראל. כיום הצדקת פעולות הממשלה מכוונת בעיקר אל מדינות העולם (ע"ע "הסברת חוץ"): פעולות בלתי צודקות ובלתי מוסריות בעליל נתפסות כיוצרות בעיה הסברתית, ותו לא.

המסקנה היא שהתרבות היהודית נכשלה במבחן היישום של עקרונות הצדק והמוסר במסגרת חיים ריבוניים. אפשר לטעון לנסיבות מקלות הנובעות מן הסכסוך הלאומי עם הפלסטינים, אלא שעל כך ניתן גם לענות שראוי לאדם מוסרי שלא להכניס את עצמו לנסיבות שלא מאפשרות לפעול באופן מוסרי.

אוניברסליות או הסתגרות

האם התרבות היהודית היא אוניברסלית או מסתגרת? השאלה הזו מניחה אופי קבוע ומהותי של התרבות האתנית, אלא שכבר ראינו שאספקטים מרכזיים בתרבות יכולים להשתנות עם שינוי הנסיבות ההיסטוריות. בעוד שהשינויים בתרבות היהודית שנסקרו עד כה קשורים בהיסטוריה הקצרה יחסית של התנועה הציונית, הרי שתנדודות בין אוניברסליזם להסתגרות מופיעות לאורך כל ההיסטוריה היהודית.

⁵ אין כוונתי כאן להצדיק את העוולות של תקופת הקמת המדינה אלא לטעון שבעוד שניתן להתווכח על תקופת הצדקת הכורח ביחס אליהן, הרי שטענה כזאת היא בלתי סבירה בעליל ביחס לעוולות מאוחרות יותר ובפרט לגבי המשך הכיבוש של השטחים שמעבר לקו הירוק והמשך הדיכוי של האזרחים הפלסטינים של ישראל.

המאבק בין נטיות אוניברסליות להסתגרות אפיין את הממלכות הישראליות/יהודיות של העת העתיקה ויחסי הכוחות במאבק הזה השתנו בהתאם לשינוי המצב הגאוגרפי-פוליטי. מאוחר יותר, בסמוך להופעת הנצרות, התפשטה היהדות ברחבי האימפריה הרומית והנטיות האוניברסליות שבה התחזקו, אלא שהכישלון בתחרות מול הנצרות הביא לריאקציה והסתגרות (ראו: "קשים גרים לישראל כספחת"). בימי הביניים נשמרה ההסתגרות בתקופות ובמקומות שלא עודדו השתלבות בתרבות הסובבת, אלא שבתקופות ומקומות שבהם התרבות הסובבת הזמינה השתלבות – התרבות היהודית נענתה בשמחה להזמנה ופרחה. בפרט, תנועת ההשכלה של יהדות אירופה היא היענות להזמנה של עידן הנאורות. בהמשך לכך, בעשורים שסביב המעבר מן המאה התשע עשרה למאה העשרים, השתתפו יהודים רבים בתנועות שחרור מתקדמות במזרח אירופה ובארה"ב. שותפויות אלו התבססו על אינטרסים דומים שאף הובילו לאימוץ אידאולוגיות דומות ודרכי פעולה דומים.

התמיכה המסורתית של יהדות ארה"ב בעקרונות ליברליים אוניברסליים (בעיקר בשנות השישים) עומדת בניגוד לנטיית ההסתגרות של יהדות ישראל בעשורים האחרונים. הפער התרבותי הזה מלמד על חשיבות הנסיבות הפוליטיות.

פלורליזם או כפיה?

האם התרבות היהודית היא פלורליסטית או בלתי-סובלנית? גם שאלה הזו מניחה אופי קבוע ומהותי של התרבות האתנית בעוד שהתרבות משתנה עם השתנות הנסיבות הפוליטיות. בפרט חוסר-סובלנות תלוי ביכולת לכפות התנהגות רצויה, יכולת המצויה בידי המדינה וכרוכה בעצמאות וריבונות.

סיכום

נראה שקיימים גם רכיבים בתרבות היהודית שלא השתנו במאה השנים האחרונות. אלו כוללים עניין מצומצם באספקטים אסתטיים וטיפוח של כשרון אלתור ותושייה. נראה שרכיבים אלו המשיכו להיות פונקציונליים גם במאה השנים האחרונות ובפרט עבור הפרויקט הציוני.

התרבות האתנית היא התגבשות של אסטרטגיות קיום ודרכי חיים שהוכיחו את עצמן בתקופה היסטורית ארוכה מספיק. התרבות האתנית יציבה יחסית לשינויים נסיבתיים קצרי מועד, אבל היא משתנה בהדרגה ככל שנסיבות אלו מתמידות. המקרה של ההיסטוריה היהודית בדורות האחרונים מצביע על כך שהתקופה המספיקה לשינוי משמעותי יכולה להיות קצרה יחסית – בסדר גודל של עשורים בודדים – בתנאי שמדובר בשינוי נסיבות רדיקאלי מספיק. המסקנה הזו אינה ייחודית למקרה של התרבות היהודית, אבל מקרה זה מוכר לנו היטב ולכן מועיל לבחון דווקא אותו.

לסיום, ראוי לציין כי זרמים מרכזיים בציוניות (ובפרט "הזרם הסוציאליסטי") חזו מראש כי מימוש הציונות יוביל לשינוי משמעותי בתרבות היהודית, ולמעשה ראו את הציונות כפרויקט שמטרתו – בין השאר – היא להביא לשינוי כזה. אלא שספק אם הם חזו או יחלו למצב התרבותי הנוכחי.

עודד גולדרייך, יוני 2015